

Carina Randveer

**Från *attaque* och *häst* till *angrepp* och *springare*
Den svenska schackterminologins utveckling
från 1700-tal till 1900-tal**

Mars 2001

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000 finansieras med generösa bidrag från den kulturvetenskapliga donationen, som administreras av Riksbankens Jubileumsfond. I projektet deltar forskare från fem olika universitets- och högskoleorter och lika många discipliner. Projektet startade den 1 januari 2000. Den gängse förkortningen av projektnamnet är ORDAT (Det svenska **ord**förrådets utveckling från **ar**tonhundra till **tj**ugohundra).

Resultat från projektets olika delundersökningar publiceras till stor del i föreliggande rapportserie. Redaktörer för rapportserien är prof. Sven-Göran Malmgren och FD Hans Landqvist, båda verksamma vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.

Skrifter som ingår i rapportserien säljs till självkostnadspris och kan rekvireras från ORDAT (att. Hans Landqvist), Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg.

ISSN 1650-2582

© Författaren

Produktion:
Institutionen för svenska språket
Göteborgs universitet
Box 200
SE - 405 30 GÖTEBORG

Reprocentralen, Humanisten
Göteborg

Innehållsförteckning

1.	Inledning	1
2.	Forskning om enskilda fackterminologier – ett urval	2
3.	Historisk bakgrund	5
3.1.	Schackspelet utanför Sverige	5
3.2.	Schackspelet i Sverige	6
4.	Material och metod	9
5.	Undersökningen	13
5.1.	Inledning	13
5.2.	Introduktion, 1771–1835	14
5.2.1.	Pjäser och rekvisita	14
5.2.2.	Spelets faser	15
5.2.3.	Speciella manövrer	15
5.2.4.	Problemtermer	16
5.2.5.	Yttre organisation	17
5.2.6.	Notation	17
5.2.7.	Sammanfattning	17
5.3.	Etablering, 1835–1885	18
5.3.1.	Pjäser och rekvisita	18
5.3.2.	Spelets faser	19
5.3.3.	Speciella manövrer	20
5.3.4.	Problemterminologins uppkomst	22
5.3.5.	Yttre organisation	22
5.3.6.	Notation	23
5.3.7.	Sammanfattning	23
5.4.	Konsolidering, 1885–	24
5.4.1.	Pjäser och rekvisita	24
5.4.2.	Spelets faser	25
5.4.3.	Speciella manövrer	25
5.4.4.	Problemterminologin	27
5.4.5.	Yttre organisation	28
5.4.6.	Notation	29
5.4.7.	Sammanfattning	30
6.	Sammanfattning	31
7.	Litteratur	33
8.	Bilaga: tabell 1–7	36

1. Inledning

Syftet med denna uppsats är att beskriva den svenska schackterminologins utveckling från den svenska schacklitteraturens födelseår 1771, då den första schackboken på svenska ges ut, till ett stycke in på 1900-talet, då den svenska schackterminologin i huvudsak kan anses vara färdigutvecklad. En speciell gren som utvecklats inom schacket är *problemschack*, som jag inte gör anspråk på att täcka. Jag beskriver dess terminologi endast mycket översiktligt.

Bortsett från inledningen och en avslutande sammanfattning är framställningen indelad i fyra kapitel. I kapitel 2 diskuterar jag några nordiska undersökningar av fackterminologiers utveckling som har varit betydelsefulla för min undersökning. (Någon tidigare undersökning av den svenska schackterminologins utveckling, bortsett från Randveer 1995, finns såvitt jag vet inte.) Kapitel 3 ägnas åt en kort redogörelse för schackspelets yttre historia, dels internationellt, dels i Sverige. I kapitel 4 redovisas det material som ligger till grund för undersökningen och den metod jag använt mig av. Resultatet av undersökningen redovisas i kapitel 5, det centrala kapitlet i uppsatsen. Här introduceras även den kategorisering av schackterminologin som visat sig praktisk, och en kort översikt över den allra centralaste moderna schackterminologin ges, i form av en sorts ytterst rudimentär ”grundkurs” i schackspelet. Det är nämligen min förhoppning att uppsatsen skall kunna ses inte bara som ett bidrag till utforskningen av schackspelets historia utan även som ett allmänt bidrag till beskrivningen av det svenska fackspråkets utveckling. Det är knappast en för djärv hypotes om man antar att det finns paralleller inom andra fackterminologier till de utvecklingslinjer som här dras upp för den svenska schackterminologin.

2. Forskning om enskilda fackterminologier – ett urval

Det finns förvånansvärt få större diakrona undersökningar om svenska fackterminologier. Jag tar här upp två svenska undersökningar som har relevans för min undersökning, och dessutom en intressant norsk undersökning.

Stig Nilssons avhandling *Terminologi och Nomenklatur* (Nilsson 1974) är en grundläggande undersökning av hur ett naturvetenskapligt fackspråk växer fram i Sverige. Man finner här en historisk beskrivning av "konstspråkets" (det naturvetenskapliga, inklusive det matematiska fackspråkets) utveckling, en beskrivning som omfattar allt från den aristoteliska semantiska logikens inverkan på metaforer, berömda svenska och utländska vetenskapsmäns inverkan på fackspråken och utländsk forskning från klassisk tid till nutid, till utredningar kring begrepp som *nomenklatur* och *terminologi*. Den senare distinktionen är viktig. Enkelt uttryckt hänför sig nomenklaturen till beteckningar eller namn, t.ex. på kemiska ämnen, medan terminologin är abstraktare och ligger närmare de teoretiska aspekterna av ett ämnesområde. Inom schackspråket tillhör t.ex. beteckningarna på olika spelöppningar (se nedan) nomenklaturen, medan manövertermer m.m. tillhör den mer egentliga terminologin.

Särskilt intressant för min undersökning är Nilssons resonemang om metaforer i fackspråk, inte minst om betydelsen av de s.k. diaforiska resp. epiforiska elementen i metaforer. Nilsson konstaterar att fackspråk behöver funktionella termer och att analogiska metaforer är mycket praktiska att använda vid skapandet av nya begrepp och för att kunna förstå nya idéer. Basen för analogin kan kallas metaforens epiforiska element. Denna betydelse är alltså välkänd. Men metaforen fyller en funktion först då den uttrycker något nytt, dess diaforiska element eller "okända" betydelse. Metaforen måste rymma båda elementen. Om t.ex. en utländsk ordstam väljs (ett diaforiskt element), kan den få ett känt och därmed epiforiskt affix. Om en inhemsk ordstam väljs kan det diaforiska elementet uttryckas med ett avledningsaffix, eller enbart en ny och oväntad kontext. "Ju mera avlägsen för

tanken den gemensamma eller [...] den generiska egenskapen är, som förenar metaforen och det den står för, desto starkare framhävs det diaforiska elementet.” (Nilsson 1974:32). Termen är alltså bekant genom det epiforiska elementet, bestående av brukliga ord, inhemska ord och avledningar, men görs ”obekant” genom det diaforiska elementet.

I avsnittet om metaforik diskuterar Nilsson även tidigare teorier om metaforer. Det finns olika synpunkter på användningen av metaforer i fackspråk. En vanlig litteraturvetenskaplig syn på metaforer är att de tillhör litterära och inte vetenskapliga sammanhang (Nilsson 1974:21). Enligt denna uppfattning har metaforer ingen annan funktion i vetenskapen än att ”fylla ut” luckor. Nilsson för emellertid en övertygande diskussion om hur de nya betydelseerna som uppkommit i varje fack fått ett namn, och visar att metaforer spelar en viktig roll i fackspråk.

Att metaforen har en *funktion* i fackspråk, utöver funktionen att fylla ut luckor, understryks även i en artikel av Dag Gundersen (1985). Artikeln handlar bl.a. om förekomsten av metaforer i skriv- och kopieringstekniska uttryck i norskan. Gundersen ger många exempel på att detta fackspråk använder kroppsdelar som metaforer. Ett enkelt exempel är *ögat* på nålen och andra redskap. Denna metafor behövs egentligen inte eftersom det inte finns någon lucka – man kunde mycket väl använt ordet *hål*. Metaforen signalerar istället att det är fråga om en term och att motsvarande detalj på nålen har en särskild funktion. Det verkar också finnas en medveten strävan att hålla facktermer specifika. Det skall synas när det är fråga om en term och här spelar alltså metaforer en viktig roll. Man kan säga att metaforer bidrar till *terminologiseringen* av fackspråk, eller, annorlunda uttryckt, till att öka avståndet mellan fackspråket och allmänspråket. Denna strävan att göra facktermer specifika förklarar också den stora frekvensen av lån *mellan* olika fackspråk.

Gundersen betraktar liksom Nilsson metaforen som betydelsefull för att göra termen funktionell och specifik. För att termen skall vara specifik manipuleras det bekanta ordet ibland med nya element. Där Nilsson anger främmande ordstammar, nya eller ovanliga avledningar som diaforiska element, ger Gundersen istället exempel på hur en ”främmande” referentvärld kan komma till användning.

Ett projekt under ledning av Britt-Louise Gunnarsson (Gunnarsson & Skolander 1991) beskriver tre fackspråks utveckling (medicin, ekonomi, teknik). Undersökningen har dock ett begränsat lexikaliskt perspektiv. Gunnarssons forskargrupp verkar vara mer intresserad av fackspråkens yttre eller större perspektiv och organisationen omkring

fackområdena. Deras ytterst systematiska modell är kanske därför inte utan vidare relevant för mig.

Men Gunnarsson har sammanställt några antaganden som verkar vara intressanta för min undersökning. Hon visar t.ex. att det kommer tidskrifter i och med fackspråkets etablering, och här kan man möjligen se en parallell med schacklitteraturens utveckling. En faktor som enligt Gunnarsson har stor betydelse för fackspråkens utveckling är att dominansförhållanden – vad gäller långivande språk o.d. – förskjuts. Fram till mitten av 1900-talet var tyskan det mest inflytelserika språket inom många fackområden, därefter engelskan. Här kan man se vissa paralleller vad gäller schackspråket, där franskan under 1800-talet successivt avlöses av tyskan som viktigaste långivande språk.

3. Historisk bakgrund

3.1. Schackspelet utanför Sverige¹

Schackspelet har varit en länk mellan olika kulturer under en mycket lång tid. Resande, köpmän och ordensriddare förde det med sig till Europa och Sverige. Spelets snabba utbredning och växande popularitet omvitnas i symboler, litterära alster och legender. Många gamla engelska, spanska, tyska och andra adelssläkter tog upp schackemblem på sina vapensköldar. Men schacket betecknas ibland också som ett typiskt folkspel, t.ex. i de gamla ryska bylinorna (folkliga episka hjältesånger) där de okända diktarna ofta nämner schacket och dess vandringar över världen. Den som kunde spela schack bra ansågs ha en högst lovvärd karaktärsegenskap.

Under medeltiden hamnade schackspelet dock i en moralisk svacka. Man började bl.a. spela om pengar, och i många länder förbjöds spelet av kyrkan. Men spelet har aldrig förlorat sin popularitet. Därför kan man finna schackspelet i litteratur från alla tider som ett tidsfördriv folk sysslar med och som tillhandahållare av symboler och metaforer. Några få tidiga exempel: den tyska dikten *Ruodlieb*, år 1030; islänningen Snorre Sturlasons *Olav den heliges saga*, ca 1230; den svenska översättningen av riddardikterna *Flores och Blanzeflor* och *Hertig Fredrik av Normandie*, 1312; *Erikskrönikan*, 1320, det äldsta svenska litterära originalverk i vilket schackspelet förekommer; engelsmannen Chaucers *The book of the duchess*, 1369; samt otaliga senare litterära verk, på svenska – men med främmande förlaga – t.ex. Esaias Tegnér's *Frithiofs saga*, år 1825. Schackspelet omnämns i Tegnér's version av sagan, som upptecknades på Island under 1300-talet.²

¹ Framställningen bygger huvudsakligen på gängse encyklopedier, bl.a. *Brockhaus*.

² Man kan dock säga att Tegnér gör sig skyldig till en anakronism när han låter *drottningen* betecknas som "spelets bästa docka". Detta gällde först fr.o.m. slutet av 1400-talet (Lucenas skrift 1497, se nedan). Innan dess var drottningen en mycket svag pjäs (Carlén 1942; Ståhlberg 1961). Det kan tilläggas, att ingenting tyder på att det spel, som den isländska 1300-talssagans Frithiof spelar, är just schackspelet.

Den tidiga schacklitteraturen, som betytt mycket för spelets utveckling, var skriven av hängivna spelentusiaster. Det första arbetet på ett europeiskt språk om schack är en handskrift av den spanske kungen Alfons X (el sabio, 'den vise'), fullbordad 1283. Medeltidens andra stora schackverk är en utförlig avhandling på latin av Jacobus Cessolis som spreds över hela Europa. Den blev kopierad och översatt, och den blev förebild för många omarbetningar och plagiat. Ett exempel är den bok som anses vara Englands första tryckta bok, boktryckaren William Caxtons schackbok, som bygger på en fransk upplaga av Cessolis. Nästa milstolpe är år 1497. Då kom den första schackboken med moderna regler ut, skriven av Lucena. Därefter följer många.

”Vem är inte schackspelare?” frågar den polske författaren Jerzy Gizycki i en av kapitelrubrikerna i *Stora schackboken*, en omfattande genomgång av allt som berörs av schackspelet (1961:214). Säkert är att intresset för schackspelet delats av många betydelsefulla personer. Några få exempel: vetenskapsmän som Newton och Leibnitz; konstnärer och tonsättare som Rembrandt, Beethoven, Chopin och Philidor; författare och filosofer som Voltaire, Diderot, Rousseau, Tolstoj, Lewis Carrol, Karl Marx, Franz Kafka, Frans G. Bengtsson och Sven Fagerberg; makthavare som Napoleon, Lenin, Katarina II av Ryssland och den mongoliske erövraren Timur Lenk (1336–1405), som döpte en stad till *Schahruki* (ung. 'kungstorn').

3.2. Schackspelet i Sverige¹

Den första kända svenska samlingsplatsen för schackspelare var Majalisas kaffehus i Stockholm, i slutet av 1700-talet. Den första schackboken i Sverige kom ut år 1771, författad av C.W. von Königstedt: *Kort Afhandling om Schackspel*. År 1781 publicerades i *Göteborgs allahanda* den första svenska tidningsartikeln om schack. Det första kända korrespondenspartiet spelades mellan Göteborg och Stockholm år 1831. Fyra år senare, 1835, bildades den första svenska schackklubben, Stockholms schacksällskap.

Den andra svenska schackboken kom ut åren 1838–1839. Titeln var *Handbibliothek för Sällskapsnöjen*, och en stor del av boken ägnades åt schacket. L.J. Hjerta var förläggare. Snart därefter kom nästa schackbok ut, denna gång en som enbart handlade om schack: Tilljander, *Schackspelet eller samling av [...]*. Nästa schackbok som utgavs på

---

¹ Den följande framställningen grundar sig på Carlén (1942) och Ståhlberg (1961).

svenska var William Lewis' *Schack för begynnare*, översatt från engelska, år 1851. Efter dessa betydelsefulla böcker började allmänheten snart kunna finna artiklar om schack i tidskrifter. Den första regelbundna schackspalten i Sverige (ev. i Norden) publicerades i *Illustrerad Magasin* i Göteborg år 1854. Det första svenska schackproblemet publicerades i tryck år 1854. En schackspalt startades i tidskriften *När och fjärran* av J.G. Schultz år 1859.

År 1861 bildades Göteborgs schacksällskap. Året efter utkom Schultz' bok *100 uppgifter för schackvänner*, den första svenska problemboken. Malmö schacksällskap bildades 1866, och samma år grundades också det nuvarande Stockholms schacksällskap. Schultz var mycket produktiv och utkom 1868 med *Carl XII's schackparti*, och 1869 med *Undervisning i Schackspelet*. Den första nordiska schacktidskriften, *Nordisk skaktidene*, började utkomma i Köpenhamn år 1873. Det nuvarande Göteborgs schacksällskap bildades och inte långt därefter allt fler schacksällskap över hela landet. Det första telegrafpartiet spelades mellan Stockholm och Göteborg, år 1885.

År 1888 utkom Tom Wilsons schackbok *Illustrerad spelbok, en handledning [...]*. Den första årgången av *Tidskrift for Skak* utkom 1895, och den första nordiska turneringen spelades 1897. De båda bröderna Ludvig och Gustav Collijn var initiativtagare, och året efter utkom deras klassiska *Lärobok i Schack*, en bok som spelat en mycket stor roll för generationer av svenska schackspelare. Nordiska schackförbundet bildades år 1899 och Sveriges schackförbund år 1917.

År 1920 arrangerades den första starka internationella turneringen i Sverige (Göteborg). Följande år gav bröderna Collijn, tillsammans med de internationella storheterna Rubinstein, Réti och Spielmann, ut en ny upplaga av *Lärobok i Schack*. Världsschackförbundet bildades 1924. Med anledning av de åttonde olympiska spelen i Paris 1924 utlyste det franska schackförbundet en internationell turnering för amatörer, och de s.k. schackolympiaderna började. Sverige deltog inte från början men inträdde i världsschackförbundet 1926 och nådde internationell klass runt 1930. I schackolympiaden i Warszawa 1935 kom Sverige, med världsstjärnan Gideon Ståhlberg i spetsen, på andra plats, och 1937 hölls schackolympiaden i Stockholm.

Denna historik mynnar ut i, och motiverar, den tentativa periodindelning som introduceras här och som ytterligare motiveras i avsnitt 4:

1771–1835: Bara Königstedt (1771) som litteratur. Det förekommer knappast någon organiserat schackliv.

1835–1885: Viss litteratur utkommer. De första schacksällskapen bildas. Det förekommer på sin höjd lokal tävlingsverksamhet.

1885–: Grundläggande läroböcker utkommer: Wilson (1888) och framför allt Collijn (1898). En tidskrift börjar utkomma (jfr Gunnarsson & Skolander 1991). Turneringsverksamhet i större skala påbörjas. Nordens och lite senare Sveriges schackförbund grundas. På 1920- och 30-talen har Sverige internationella kontakter – utländska stormästare verkar i Sverige. Sverige får fram egna spelare av världsklass.

4. Material och metod

Före 1771 finns endast spridda notiser om schack på svenska. För fullständighetens skull återger jag här de viktigaste av dem (huvudsakligen efter Carlén 1942).

Två svenska översättningar av riddardikter från (före) 1312 innehåller beskrivningar av schackspelet: skrifterna *Flores och Blanzeflor* och *Hertig Fredrik av Normandie*. Nästa svenska text som innehåller uppgifter om schackspelet är *Erikskrönikan*. Schackspelet figurerar också i en förteckning över kung Magnus Erikssons skattkammare från år 1340 (här möter ordet *skaktawael*) samt i kaniken Henrik i Uppsalas testamente, upprättat år 1346 (här finns samma ord men i formen *skaaktaffl*). Från 1476 finns en handskrift som innehåller en versifierad bearbetning av dominikanermunken Jakobus Cessolis' latinska schackskrift från 1200-talet (se ovan), *Fru Elins bok, Schacktafvels Lek*. I Täby kyrka finns en målning med ett antal inskrivna schacktermer, från före 1480. Schackspelet nämns i skriften *Historia om de nordiska folken* (1555) av ärkebiskopen Olaus Magnus. Kyrkan var under medeltiden emot spelet, något som återspeglas i texten. Men i *Orbis sensualium pictus* ('Världen i bilder') av J.A. Comenius (1657), på latin och svenska, finner man åter en positiv syn på schackspelet, som nu också har fått reglerna moderniserade (efter Lucenas skrift från år 1497). Slutligen kan nämnas språkforskaren Björnståhls resebrev från början av 1770-talet, där man finner en kort beskrivning av den berömde författaren och schackentusiasten Rousseaus spelstil och även en notis om Voltaire som schackspelare.

Det egentliga materialet för undersökningen är följande:

C.W. von Königstedt, *Kort Afhandling om Schackspel* (1771)

Den utgåva jag använt är en faksimileupplaga från 1978. Det svenska schacket passerar den första milstolpen med Königstedts bok, och den utgör det huvudsakliga underlaget för de mest centrala svenska schacktermernas uppkomst.

***Handbibliothek för Sällskapsnöjen, utg. av L.J. Hjerta (1838–1839), del 2, häfte 2–6* (förkortas härafter HBS).**

Detta är den andra svenska schackboken som ges ut. I boken redogörs ingående för spelreglerna, med olika förslag om lämpliga spelsätt. Här redogörs dessutom för flera varianter av schackspel som förekom i Europa under äldre tider.¹

C.-G. Tilljander, *Schackspelet eller Samling af Schackpartier* (1839)

Tilljander är författare till boken, men Offenburg, ”Kunglig schackspelslärare vid militärhögskolan i Köpenhamn”, har skrivit kommentarer till några ”oklara regler” i inledningen. Boken ger en historisk framställning av spelet samt anvisningar om hur man skall gå tillväga för på bästa sätt ”nä fullkomlighet”. Det finns många direktöversättningar från franska, en del även från engelska. Dessutom anges att ”spelreglorna äro antagna af schacksocieteten i Paris och schackklubben i London” (s. 17). Även hänvisningar till tyska författare förekommer, dock inga tyska termer. Vid denna tid hade man ännu inte fullkomligt säkra gemensamma regler och de diskuteras här.

William Lewis, *Schack för Begynnare, utvisande de brukligaste sätt att begynna och sluta spelet jemte mångfaldiga ställningar och schackmatt* (1851)

Denna lärobok av William Lewis är en översättning från engelska. Boken är mer kortfattad och direkt än den förra, har inga filosofiska avsnitt och förefaller därför vara mer fackmässig eller ”vetenskaplig”.

J.G. Schultz, *100 Uppgifter för Schackvänner* (1862)

Man skulle kunna kalla boken övningsbok, för en lärobok förefaller den inte vara. Pjäsernas avbildningar, beteckningar och positioner visas endast med en bild. Framför allt är boken den första svenska introduktionen till *problemschack*. Schultz talar om att boken är för ”en större schackallmänhet” (vii). Denna schackallmänhet måste då innefatta en publik som inte bara förstår sig på franska, utan också kan uppskatta längre tyska filosofiska avsnitt, såsom citat från Goethe, samt längre engelska avsnitt. Man kan alltså anta att boken är avsedd för en rätt bildad läsekrets.

---

¹ T.ex. kurirspelet och Gustav den tredjes schack.

J.G. Schultz, *Carl XII's Schackparti* (1868)

Schultz har även skrivit *Carl XII's SCHACKPARTI, ett Minnesblad till den 30 November 1868* (150-årsdagen av Karl XII:s död). Hela boken är skriven som en dikt innehållande några problemställningar. Den handlar om Karl XII och en person vid namn Grothusen som spelar schack mitt under pågående krig i Turkiet. Schultz hämtade detta ämne närmast från en skiss i den amerikanska schacktidningen *The chess monthly*, mars 1859, med tillhörande spelställningar som den store problemkomponisten S. Loyd komponerat.

Schultz, *Schackspelet*. 2:a uppl. (1871)

Boken utkom två år efter Schultz' död (1:a uppl. 1869). Jag har valt andra upplagan därför att den är kraftigt utvidgad och bl.a. innehåller namnen på många nya spelöppningar.

T. Wilson, *Illustrerad Spelbok, en handledning i de flesta i Sverige och utlandet brukliga spel, såsom [...]* (1888)

Här utvecklas bl.a. spelöppningsnomenklaturen ytterligare.

L. & G. Collijn, *Lärobok i Schack* (1898)

Författarna och bröderna Ludvig och Gustav Collijn var hängivna schackentusiaster och hade i flera år givit ut *Tidskrift för schack*. Boken är mycket innehållsrik och spelade en utomordentligt stor roll för utvecklingen av det svenska schacklivet.

***Tidskrift för Schack* 1902–1903, 1920–1921, 1924–1925, 1934, 1942, 1949, 1952 och 1954–1955 (förkortas TfS)**

Tidskriften har funnits sedan 1895 (jag har inte fått tag i äldre årgångar än 1902). En stor del av innehållet utgörs av spelade partier med kommentarer. Det finns (särskilt i början) artiklar på svenska, norska och danska.

L. & G. Collijn (under medverkan av R. Reti, A. Rubinstein och R. Spielmann), *Lärobok i Schack*. 2:a uppl. (1921)

Förutom att stavningen har ”moderniserats” (*pjes* > *pjäs*; *hafva* > *hava*) finns här åtskilliga förändringar i förhållande till första upplagan (1898). Några nya tips kommer från de nya medarbetarna och ”världens främsta schackanalytiker”.

Eric Carlén, *Schackspelet i Sverige, från äldsta till nuvarande tid* (1942)

Boken ger såväl empiriskt material som källuppgifter.

Schuster, *Spelöppningar* (sv. övers. 1985)

Boken har tagits med som exempel på en modern lärobok.

Ytterligare några böcker återfinns i källförteckningen men noteras inte här, då deras bidrag till termutvecklingen är obefintligt eller ytterst ringa.

Det genomgångna materialet innefattar de viktigaste verken inom den svenska schacklitteraturen t.o.m. Collijn (1898) – och över huvud taget en ansenlig del av 1800-talslitteraturen. För 1900-talet är urvalet självfallet mycket mer begränsat.

Materialet ovan, samt den yttre organisationens utveckling som diskuterades i 3.2, motiverar följande tentativa periodindelning:

- 1 *Introduktion*. 1771–1835. Königstedt (1771), den första svenska schackboken, är en självklar källa, och i stort sett den enda, för schackterminologins introduktion.
- 2 *Etablering*. 1835–1885. Med Sveriges andra och tredje schackbok, HBS (1838) och Tilljander (1839), börjar schacket etableras och utvecklingen fortsätter med Lewis' och speciellt Schultz' böcker. Schackklubbar bildas och lokal tävlingsverksamhet förekommer.
- 3 *Konsolidering*. 1885–. Wilsons och Collijns böcker (1888, 1898) är helt fundamentala, också för konsolideringen av schackterminologin. Några fler schackböcker, samt ungefär var tionde årgång av *Tidskrift för schack*, ger en god bild av hur schackterminologin konsolideras. Det svenska schacklivet organiseras på nationell nivå, och internationella kontakter etableras. Runt 1930 har Sverige spelare av världsklass.

Schacklitteraturen från 1771 till idag förväntas alltså spegla förändringar i terminologin. För att belysa dessa förändringar har jag excerperat materialet noga och jämfört det med uppgifter i SAOB och andra ordböcker. Terminologins utveckling åskådliggörs även genom en kronologisk uppställning (se tabellerna i bilagan).

5. Undersökningen

5.1. Inledning

Kapitlet är, bortsett från inledning och sammanfattning, indelat i tre avsnitt, ett för var och en av de tre perioderna (se ovan). Den stora majoriteten av ord är dessutom uppdelade i sex avdelningar under varje avsnitt. Tabellerna i bilagan följer denna indelning. Där finns även en sjunde tabell som sammanfattningsvis ställer upp terminologiserade sammansättningar från de övriga tabellerna.

Indelningen av schacktermerna framgår av följande uppställning. Här återges de allra centralaste schacktermerna inom varje grupp, huvudsakligen i enlighet med det moderna bruket. Meningen är också att uppställningen skall ge en sorts ”grundkurs” i schackspelet så att även den icke schackkunnige skall ha lättare att följa den fortsatta framställningen.

- 1 *Pjäser och rekvisita.* Numera heter pjäserna *kung, dam, torn, springare, löpare* och *bonde*. Alla utom *bönder* är av högre rang och kallas ibland *huvudpjäser* eller bara *pjäser*. Man spelar på ett *bräde* eller *spel*, med 64 rutor (8^2), s.k. *fält*. Brädet har vertikala *linjer* och horisontella *rader*. Brädets fyra mittersta fält kallas *centrum*, och kanterna kallas *flyglar*.
- 2 *Spelets faser.* Det finns tre huvudsakliga faser i ett schackparti: (*spel*-)öppning, *mittspel* och *slutspel*. Speciellt spelöppningarna har fått många olika namn efter personer och platser som öppningarna anknyter till. Därför har även en manöverterm kommit att placeras här, nämligen *gambit*, som egentligen innebär ett *offer*, men som alltid ingår i en öppning och likt andra öppningar har fått olika namn.
- 3 *Speciella manövrer.* Spelets mål är ytterst att sätta motståndarens kung *matt*. Ett direkt *hot* mot kungen kallas *schack*. Kan kungen inte *försvaras* mot detta hot är han *matt* och spelet slut. Oavgjort spel kallas *remi*, och en speciell regel gör partiet oavgjort vid *patt*. Spelarna flyttar sina pjäser, gör *drag*, varannan gång. Ett delmål kan

vara att *slå* (*ta*) motståndarens pjäser (*vinna* bonde, löpare, etc.). Ett speciellt sätt att slå med bonden kallas *en passant*. Genom att enligt speciella regler flytta både kungen och tornet kan man försvara sin kung: man utför *rockad* (man *rockerar*). Om en bonde når sista raden, motståndarens första, genomgår den en förvandling till en pjäs av högre rang; det kallas att *gå i dam*. Man kan *få fördel* och vinna *tempo* och *kvalitet*. Man kan *offra* eller *byta* pjäser. Man talar om *angrepp* (numera sällan *anfall*) och *gardering* av pjäser. Ett speciellt dubbelangrepp av en springare kallas (*springar*-)gaffel.

- 4 *Problemterminologin*. Som en speciell genre framstår *problem-schacket*. *Problemförfattare* eller *kompositörer* komponerar problem som skall *lösas* i ett visst antal drag. Oftast finns det endast en *lösning*. Undersökningen av denna terminologi omfattar huvudsakligen den initiala fasen och den behandlas bara i största korthet.
- 5 *Yttre organisation*. Exempel på företeelser med anknytning till yttre organisation är *tävlingar*, *turneringar*, *sällskap*, *litteratur*, *titlar* och *utövare*, och några exempel på mer speciella termer är *schackklubb*, *mästare*, *stormästare* och *första bordet*.
- 6 *Notation*. En kortfattad uppteckning av ett parti görs med en speciell *notation*. Dragen numreras, och man använder en sorts koordinater för brädets fält, siffrorna 1–8 för raderna och bokstäverna a–h för linjerna, för att beskriva pjäsernas platser, samt förkortningar av spelpjäsernas namn (numera med undantag för bönderna). Det finns symboler som betyder *slår*, *rockad*, *schack*, *matt*, samt för kommentarerna *bra* eller *dåligt drag* (jfr 5.2.6 och bilagan).

Gränserna mellan grupperna kan ibland kännas vaga. Vissa termer kan vara svåra att placera in i en bestämd grupp, men i huvudsak har ovanstående indelning visat sig praktisk.

5.2. Introduktion, 1771–1835

5.2.1. Pjäser och rekvisita

Spelbrädet kallas i Königstedt (1771) *bricka* och *bräde*. Königstedt skiljer inte på *rad* och *linje*, utan de kallas båda *linea*. Fält kallas *ruta* och *cas*, det sistnämnda med betydelsen 'hus', liksom dåtidens engelska term för fält, *house*. Ordet *hörn* används i betydelsen 'flygel'.

Pjäser heter *pièce*. Alla pjäser har benämning. Königstedt är märkbart påverkad av utländsk schacklitteratur. Benämningen på *schackkungen*,

som enligt SAOB fram till 1755 varit (*en*) *schack*, har nu rättat sig efter de europeiska språken och översatts till olika varianter av svenska resp. franska ord: *kung*, *kong*, *konung*, *roi*, *roy*. Spelets namn är *schack*, liksom på de övriga västeuropeiska språken. Spelet har en militär anknytning, vilket t.ex. syns i uttrycket *den fientliga kungen*, samt i att huvudpjäserna kallas *officerare*.

Flera moderna termer för pjäser har mer än en motsvarighet hos Königstedt – ofta både en svensk och en fransk: pjäsen *bonde* benämns med översättningslånen *bonde* och *soldat* samt direktlånen *pion* och *pijun*; *dam* heter *drottning* och *reine*; *torn* heter *torn* och *tour*.¹ *Springaren* kallas *häst*, och *löparen* heter redan nu *löpare*.

Den enda platsen på brädet som anges med ett namn är *damrutan*, som syftar på den ruta som bonden når när den går i *dam* på motståndarens första rad. Detta samt manövertermen *komma i dam* är de enda exemplen på att termen *dam* existerar redan vid denna tidpunkt, då själva pjäsen normalt heter *drottning*. I Königstedt (1771) finns alltså belägg för *dam* som schackterm, och det tidigare än vad SAOB anger (1817).

Förekomsten av två bönder på samma linje betecknas med en term som i princip kommit för att stanna, här med ett adjektiverat perfekt particip och huvudord: *dublerad bonde* (idag *dubbelbonde*).

5.2.2. *Spelets faser*

Inga ord för spelets faser finns noterade hos Königstedt. Ordet *öppning* förekommer visserligen men inte i den rent schackliga, strategiska betydelsen som är gängse idag, utan i en sorts krigsmetafor: ”sedan de har brutit sig igenom och skaffat öppning”.

Ordet *parti* finns inte hos Königstedt men ordet är belagt under introduktionsfasen – SAOB anger ett förstabelägg från 1800.

5.2.3. *Speciella manövrer*

De viktigaste termerna för spelets manövrer finns redan: (*göra*) *matt*, *schack*, *rocquad*, *rocquera*, *komma i dam* (idag *gå i dam*) och *remis*.

¹ Den persiska termen för torn (*ruk*) finns överförd i manövern *rockad*. På engelska däremot är detta omvänt; *torn* heter vanligtvis *rook*, och *rockera* heter *castle* (Randveer 1995).

Flera av orden har funnits länge. I Täby kyrka – se ovan – finns en målning på ett valv med skriften *jak spelar tik mat* från före 1480 (Hildebrand 1864–78). Detta belägg av ordet *matt* är det tidigaste som jag funnit. SAOB nämner inte detta exempel, utan först Königstedts från år 1771. Men enligt SAOB skall det idag vanliga adjektivet *matt* i betydelsen 'trött, kraftlös, blek, svag, ojämn', med första belägg år 1628, ha sitt ursprung i schacktermen *matt*. På SAOB-redaktionen är man alltså medveten om att schacktermen måste funnits före 1771, och ordboken anger också att ordet *matt* är belagt i fornsvenskan. Termen *schack* finns också belagd tidigt, på 1300-talet (se kap. 4). Enligt SAOB finns det ett tidigare belägg (1712) för termen *remis* med besläktad betydelse, 'jag ställer/sätter/lägger tillrätta, vi börjar om', men då som kortspelsterm.

Den speciella *en passant*-regeln finns förklarad men har ingen term. Det franska inflytandet är annars märkbart i ordlånen och stavningen.

Königstedt använder en del ordformer som inte är så vanliga idag, t.ex. substantiven *matten*, *schacken*, *schackning* som enbart syftar på företeelsen att sätta motståndaren *matt*, resp. i *schack*. Man träffar också på termen *förtäckta schacker*, som idag ersatts av *avdragsschack*.

Den idag vanliga termen *drag* finns redan hos Königstedt (före SAOB:s första belägg från år 1780), men här används även många andra ord för betydelsen 'att flytta en pjäs': *föra*, *flytta*, *framdraga*, *tillbakadraga*; de sista två visar beroendet av det militära språket. Även substantiven *flyttning* och *rörelse* finns. Att *slå en pièce* varieras med att *taga*, liksom med substantivet *slag*. Ytterligare några termer pekar på beroendet av det militära språket och i några fall på det franska inflytandet: *reträtt*, *attaque*, *défence*, *försvar*, *pjäserna faller*, man *tappar spelet*, *upoffrar* en pjäs; betydelsen 'gardera en pjäs' uttrycks med *betäcka*, och den idag vanliga termen *hot* uttrycks hos Königstedt vanligen av *en fara är hotande*.

Termen *patt* (som adjektiv) är belagd under introduktionsfasen, dock inte hos Königstedt men väl i en ordbok från 1786 (SAOB).

5.2.4. *Problemtermer*

Königstedt (1771) innehåller inget som antyder förekomsten av problemtermer.

5.2.5. *Yttre organisation*

Det finns ingen yttre organisation omnämnd i Königstedt (1771), naturligt nog.

5.2.6. *Notation*

Det finns ännu ingen kortfattad notation. Genitivattribut och huvudord anger pjäserna och deras positioner: *kungens löpares bonde*, *kungens löpares tredje ruta*. Notationen har förändrats märkbart sedan 1771. För att göra skillnaden åskådlig visar jag Königstedts exempel, samt samma drag med dagens notation. Först Königstedt (1771):

De Hvita föra sin Kongs Bonde 2:ne steg, de Svarta göra det samma, de Hvita sin Drottningens Löpares Bonde 1 steg, de svarta sin Kongs Häst på hans Löpares 3:dje ruta, för at taga hvita Konungens bonde, Hvita Drottningen på hennes Löpares 2:dra ruta, svarta Konungens Löpare på Drottningens Löpares 4:de ruta, Hvita Kongens Häst på hans Löpares 3:dje ruta. Svarta Drottningens Häst på hennes Löpares 3:dje ruta, för at försvara Kongens Bonde.

Dessa sex inledande drag i ett parti återges idag med följande notation:

1. e4 e5 2. c3 Sf6 3. Dc2 Lc5 4. Sf3 Sc6 5. Lb5 d6 6. d4 Lb4.

5.2.7. *Sammanfattning*

I Königstedt (1771) finns termer för det allra viktigaste i spelet. De betecknar huvudsakligen pjäserna och de mest centrala manövrerna.

Den militära anknytningen är tydlig, och hela spelet liknar en krigsskådeplats: man *attaquerar*, man har *Défence*, *Tactique*, pjäser av högre rang kallas *officerare*, *bönderna* eller *soldaterna drar fram* osv.

Det förekommer ofta ej anpassade direktlån. Den franska påverkan är mycket stark i både direktlån och försvenskningar, t.ex. i ord som *Attaque*, *Défence*, *Tactique*, *gardez la Reine*, *attaquera*, *conservera sina piècar*. Detta gäller inte endast den centrala terminologin utan även den mera perifera: *uti sin Inactivité*, *confundera*, *jag soupenerar*, *den apli-cablaste tiden*. Visserligen är det franska inslaget i svenskan i allmänhet mycket stort under 1700-talet, men detta går troligen utöver det.

Översättningslån finns också. Ett tyskt översättningslån är t.ex. den vanliga termen *bonde*. På både franska och engelska har man övertagit

och anpassat den persiska termen *pijun* ('frontsoldat') till *pion* och *pawn*, men på tyska heter pjäsen *Bauer*, vilket troligen förklaras av att den tidens vanliga *frontsoldater* ofta var bönder (jfr lånordet *pionjär* 'föregångare'). Även översättningslån från franskan (ytterst persiskan) finns, bl.a. termen *soldat*, men termen *bonde* är vanligare.

Andra exempel på översättningslån är termerna *drag*, *flyttning* och *rörelse*. På nästan alla stora språk betyder schacktermen numera 'flytta, röra, spela'. Ett undantag är tyska där termen *Zug* (*ziehen*) betyder *drag* (*draga*), den term som i svenskan är vanligast idag.

Orden *öppning* och *gardering* finns inte i dagens utvidgade betydelse. Men de initieras möjligen här för en framtida terminologisering, i och med förekomsten av uttryck som *skaffat öppning* och *gardez la reine*.

Under decennierna efter 1771 sker enstaka kompletteringar av den svenska schackterminologin, men några mer avgörande framsteg kan inte noteras under resten av introduktionsperioden.

5.3. Etablering, 1835–1885

5.3.1. Pjäser och rekvisita

Under den andra perioden får spelbrädet mer specifika beskrivningar. Den allmänna termen från 1771, *linea*, utvecklas till de mer specifika *tornlinje*, *damelinje*, *linea a–h* samt *officerslinje* (rad 1–8). *Linea/linje* har i början av perioden fortfarande både "vertikal" och "horisontell" innebörd. Men i Schultz (1871) finner man en differentiering: *rad* och *linje*. *Ruta* och *cas* har fått synonymen *fält*, en militär anspelning, och sammansättningen *anfallsfält* kommer. År 1838–39 kommer också termen *flygel* (tidigare *hörn*), liksom sammansättningen *flygelbönder*. År 1862 kommer även den tyska termen *Damenflügel*. Även *flygel* är egentligen en militärterm. Både *fält* (i stället för det allmänspråkliga *ruta*) och *flygel* (i stället för det allmänspråkliga *hörn*) är goda exempel på hur metaforiken, i detta fall en militär metaforik, bidrar till terminologiseringen av schackspråket (jfr kap. 2).

I början av perioden är det främst terminologin kring *pjäserna* som förfinas, genom sammansättningar och nya nominalfraser med anknytning till manövrer: *marquerad & garderad pjes*, *anfallspjes*, samt verbfrasen *byta pjeser* och sammansättningen *pjesbyte* (där *pjes* står för vilken pjäs som helst). Termen *officerare* byts ut till *huvudpjes* 1851, en term som 1871 förkortas till *pjes*. Den likaså militärt inspire-

rade termen *honnörspjes* lanseras 1878, men den blir förmodligen inte långvarig. (En parallell med bridgespråket är dock av intresse: där kallas de finaste korten *honnörer*.)

De specifika pjäsernas namn eller beteckningar för deras tillfälliga egenskaper utvecklas. Ofta övergår nominalfraser till sammansättningar: *dubbla Bönder* – *dubbelbönder*, *kungens bonde* – *kungsbonde*, *drottning-*, *torn-*, *kungstornsbonde*, *damhästbonde*, *fri-*, *gambit-*, *mitdel-bonde*, *drottninglöpare*, *kungshäst*. Franska termer förekommer även under etableringsperioden, men i mindre omfattning: *pion marqué*, *case marqué*, *gardez la reine*, *roi depouillé* samt översättningen *blottad kung*. Königstedts *fientliga kung* har nu blivit sammansättningen *motkungen*.

I Schultz (1862) övertas termen *springare* från tyskan och ersätter *häst*, samtidigt som *dam* gör sitt intåg (samtidigt med den tyska termen *Damenflügel*). Termen *dam* har tidigare bara förekommit i kontexten *gå i dam*. Några år senare kommer de nya sammansättningarna *dam-springare* och *kungsspringare* (samt flera manövertermer med *springare* och *dam* som förled). *Dam* verkar nu konkurrera på allvar med *drottning*, och *springare* blir den ”riktigaste” termen. Utbytet av ordet *häst* mot *springare* är ytterligare ett exempel på schackspråkets fortskridande terminologisering.

5.3.2. Spelets faser

Några spelöppningsbeteckningar kommer redan i HBS (1838): *italienska spel*, *greve Brühls spel*, samt sammansättningar med termen *gambit/gambet*: *kungsgambit*, *drottninggambit*, *Cunninghamgambit*. Den idag vanliga strategiska betydelsen av *öppning* dyker upp både 1839 och 1851, men då endast i verbform: *man öppnar spelet genom att dra en bonde*.

År 1871 kommer substantivet *öppning/öppnande* jämte sammansättningen *spelöppning*, och då formligen exploderar terminologin för olika spelöppningar, med många olika namn på *spel* och *partier*. De har namn efter personer, t.ex. *Philidors gambit*, länder och städer, t.ex. *spanskt parti*, *Wienerparti*, och pjäser, t.ex. *ryskt springarspel* (se tabell 2 i bilagan). Nya övergripande termer för att gruppera spelöppningarna introduceras: *öppna/slutna spel* (dvs. *öppning* med kungsbonden resp de övriga bönderna). Ordet *öppning* går ännu inte att finna i SAOB; *spelöppning* är däremot belagt, men först 1878.

Termen *mittspel* finns ännu inte. Men termerna *slutspel* och *slutparti* kommer i Tilljander (1839).

5.3.3. *Speciella manövrer*

Ursprungsorden *schack*, *matt*, *rockad*, och *remi* är så gott som stabiliserade, även stavningen och böjningen, och nya ord och begrepp börjar bildas utifrån dem, i flera fall redan i HBS (1838): *blindmatt* (att göra matt utan att se det), *narrmatt* (matt i två drag från utgångsställningen), *skolmatt* (matt i fyra drag), samt deras engelska ekvivalenter *fool's mate* och *scolar's matt*. Året efter, i Tilljander (1839), används istället termerna *lärlings-* och *schäfermatt* (*schäfer* från ty. 'fåraherde'), troligen med samma innebörd som *skolmatt*. Termerna *quäfmatt*, *Bastillmatt* och *tokmatt* (= *narrmatt*) kommer 1851, och 1871 kommer franska och tyska varianter av den viktiga termen *kvävmatt*: *mat étouffé*, *ersticktes Matt*.

Morfemet *schack* finns representerat i flera ordklasser (verb, adjektiv, interjektion, substantiv): *schacka*, *schackande*, *vara schackad*, *schack!*, samt nominalfraserna *cacherad & masquerad schack*, *upp-täckt*, *aftäckt* (numera *avdrags-*), *enkelt* och *dubbelt schack*, som 1871 blir *dubbelschack*. Ett franskt direktlån noteras också, men det blir förmodligen inte långvarigt: *échec perpétuel* (nu *evig schack*).

Termen *patt* (som substantiv, jfr ovan) kommer 1838, liksom sammansättningen *pattspel*. Sammansättningen *sjelfpatt* (en problemschacksterm) kommer år 1862 och 1871 uppträder termen *pattställning*.

I Lewis (1851) kommer termen *en passant*, sedan länge förklarad men dittills aldrig nämnd vid namn. Det är en av de mycket få termer som än i dag har en rent fransk form. I Schultz (1862) bildas en sammansättning: *en passant-slag*.

Efter att termen för 'oavgjort' 1771 stavats *remis*, och 1838 *remise*, stabiliseras stavningen 1839 till *remi* (även långt senare förekommer dock stavningen *remis*). Även *remi* bildar samma år en sammansättning: *remispiel*.

Under denna period händer det mycket med den övriga terminologin, som ännu inte är stabil.

Att 'flytta en pjäs' uttrycks 1838 på ännu fler sätt än i Königstedt: med substantiven *flyttning*, *drag* samt de betydligt vanligare verben *draga*, *spela*, *framtränga*, *framrycka*, *framföra*, *anrycka* samt substantiven *framryckning*, *anryckning*. Mot slutet av perioden används verben *flytta*, *spela*, *gå* och substantiven *drag*, *flytt* och *steg*. Samman-

fattningsvis visar sig orden *draga/drag* ha stått sig och i slutet av perioden vara de som nästan uteslutande används. En mängd sammansättningar bildas också med substantivet *drag* som efter- eller förled: 1839 *miss-*, *mot-*, *nöd-*, *feldrag* och 1862 *hufvud-*, *slut-*, *aflednings-*, *afväntnings-* och *tempotvångsdrag*.

Den viktiga termen *kombination* (förutsedd, ofta överraskande, dragföljd) introduceras i Schultz (1862), möjligen från början som en problemschacksterm. Numera tillhör den främst partischacket.

Uttrycket *gå i dam* har också flera alternativ: från Königstedts *komma i dam* 1771 till HBS (1838): *rycka till*, *framtränga till*, *komma i*, *komma till*, *vinna dam* och den *dame-sökande bonden*. I Schulz (1871) finner man *bondens avancemant*, *bondens befordran* samt *gå i dam* (= det moderna uttryckssättet).

Termen *taga* är vanligast i början av perioden men varierar med *slå*, (*slag*), *vinna*. Verbfrasen *byta pjäser* och sammansättningarna *drottningbyte* och *tornbyte* kommer 1838, *dambyte*, *bytesvärde*, *spelvärde* kommer 1871, då termen *värde* introduceras med anknytning till pjäsernas olika styrka.

En ny fras som är relevant i sammanhanget dyker upp 1838. I de första schackkapitlen i HBS noteras *vinna* och *förlora tid*, i de senare *vinna* och *förlora tempo*. Översättningslånet *tid* har utvecklats ”tillbaka” till direktlånet *tempo*. Skälet till det kan ligga i att den egentliga betydelsen inte ligger i ’tid’ utan i ”försprånget” som t.ex. vitspelaren har, och att man därmed önskar att förtydliga den schacktypiska termen. Detta är ytterligare ett exempel på terminologisering med hjälp av en sorts metafor (jfr Gundersen 1985). Verbfraserna står sig genom hela perioden (och än i dag), och sammansättningen *tempotvång* skapas 1862.

Reträtt (från 1771) tycks vara ett stabiliserat ord och varierar endast med verbet *retirera*. *Försvar* och *défence/defensiv* varierar men verkar också vara typiska schackord.

Termen *attack* från 1771 försvinner och ersätts med termerna *anfall* och *angrepp* (idag mest *angrepp*). Båda används även som verb och båda bildar sammansättningar: 1838 *gambitanfall*, *anfallsfält*, *-löpare*, *-pjes*, *-plan*, 1871 *dam-*, *springar-*, *kungsanfall*, *mot-*, *dubbelangrepp*.

Upoffra (från 1771) står sig, men varierar med *offrera* 1839. I Schultz (1862) förekommer substantivet *offer* för första gången och i samma bok kommer sammansättningarna *drottningsoffer* och *avledningsoffer*. I Schultz (1871) finns även *upoffring*.

Königstedts *hotande fara* står sig genom hela perioden, men det som idag heter *gardera* varierar mycket: *betäcka*, *skydda*, *understödj*,

frälsa, parera (schackmatten), försvara och betrygga. Men redan i HBS (1838) finns termen *garderad pjes*, och om man skall vara riktigt noga kan termen, i fransk tappning, vara initierad redan av Königstedt: *gardez la reine*.

5.3.4. *Problemterminologins uppkomst*

I HBS (1838) finns problemterminologin representerad endast genom ett tyskt ord: *Schackspielskunst*. I Tilljander (1839) nämns dock flera svenska problemtermer: *problemer, slutspelspartier, forcerad patt*, och dessutom talas det om problemskapare: *klassiska autorer, schackspelsautorer*.

Problemtermer blir mycket vanliga genom Schultz (1862). Några exempel är *schackproblem, schackuppgifter, lösningar, sjelfmatt, sjelfpatt* och de engelska termerna för *komponera, komposition*, alltså *compose, composition*. I Schultz (1868) används termen *komponera* för första gången.

Enligt SAOB registreras det första belägget för termen *schackproblem*, sorterat under *problem*, 1854. Betydelsen av *problemer* (Tilljander 1839) har man möjligen förbisett. Men det måste tilläggas att *problem* vid denna tid vanligtvis betydde 'mer eller mindre komplicerad uppgift som förelägges någon till lösning'. Schackspelet har behållit den ursprungliga betydelsen, medan ordet *problem* har ändrat betydelse i vardagsspråket. Därmed uppfattades möjligen inte *problem* som ett specifikt schackligt uttryck, vilket det i allra högsta grad är idag.

5.3.5. *Yttre organisation*

I HBS (1838) talas om *schackklubben i London* (SAOB:s första belägg på *schackklubb* är från 1885), och i Tilljander (1839) även om *schacksocieteten i Paris*, de första tecknen i det svenska schackspråket på en yttre organisation i schackvärlden. Man skriver här också om *mästare, mästerspelare* och *schackspelslärare*.

Någon svensk schackorganisation visar sig inte i litteraturen förrän i Schultz (1868). Där finner man ordet *schacksällskap*, efter att det bildats sådana i Stockholm, Göteborg och Malmö. Man kan förvänta sig en ökning av organisationstermer nu då en rik schacklitteratur utvecklas, böcker och schackspalter skrivs och många schacksällskap grundas.

5.3.6. Notation

Alla pjäsnamn som samtidigt anger pjäsens plats i utgångsställningen, *kungspringare* o.d., visar att behov av rad- eller linjebeteckningar på brädet finns. Den moderna notationen börjar nu utvecklas. I HBS (1838) finns notationssymboler upptecknade; bl.a. används initialförkortningar av pjäsnamnen: *K, D, L, H* (för häst), *T, B*. Inte förrän 1862 ändras förkortningen *H* till *S* för *springare*.

I HBS (1838) förkortas Königstedts term *taga* till *t*. Året därpå har man importerat symbolen : (kolon), som står sig resten av perioden.

Termen *Schack!* får det kors som symbol som ännu används. (Endast i översättningen 1851 skrivs dessutom *sch* ut.) *Schackmatt* får 1838 ett dubbelkors som symbol. Detta försvinner dock i litteraturen mellan 1839 och 1862, då man istället skriver ut ordet, för att komma tillbaka 1862, och sedan stå sig. I HBS (1838) införs även en förkortning för rockad, en asterisk, som inte tas efter av den följande litteraturen. Mot slutet av perioden införs av Schultz symbolen [ ] för kommentaren *bra drag*, 1871 ändrat till (!), samt (?) för *ifrågasatt drag*. Numera används i första hand ? eller ! (utan parentes) om dåliga resp. bra drag.

Idag anges inte vems tur det är att vara vid draget, då man vet att det först antecknade är vits drag och det andra är svarts. Men år 1838 anges *Hvita & Svarta* vid dragen, för att nästa år anges med typografiskt medel: beskrivningen av de vitas notation görs med "latinska bokstäfver" medan de svartas beskrivs med "svenska". Lewis (1851) går tillbaka till att skriva "Hvita & Svarta" som rubriker över de i kolumnform uppställda dragen. Denna konvention tillämpas fortsättningsvis under perioden.

5.3.7. Sammanfattning

Schackterminologin genomgår under perioden en successiv försvenskning, samt en omfattande differentiering. Exempel finner man i *bondens* många olika namn beroende på funktionen, t.ex. *gambitbonde, mitdelbonden, dame-sökande bonden*, beskrivningen av *brädet, öppningar* och *gambits* som får namn, samt en mängd terminologiserade "allmänna ord" som *ställning* (tabell 7, bilaga). Ofta konkurrerar dock ännu två eller flera termer: t.ex. *anfall/angrepp, betäcka/skydda, dam/drottning, drag/framryckning*.

Olika faser i schackspelet får termer. Termen *spelöppning* introduceras och öppningarna får namn efter pjäser, upphovsmän eller -platser. Termen *slutspel* myntas också; den kommer även till användning i problemterminologin, som nu börjar byggas upp.

En viss effektivisering av schackspråket innebär det att en del hyperonymer introduceras, t.ex. *pjes* (*lätt, tung*) istället för *huvudpjes* eller *officerare*, samt sammansättningar som binder samman äldre verbfraser, t.ex. *tempotvång*, *drottningoffer* och *afledningsdrag*.

Den svenska schackterminologin visar en större påverkan från tyskan under etableringsfasen än tidigare, t.ex. genom termerna *springare* (ty. *Springer*) och *angrepp* (ty. *Angriff*), förut *attack*. Även övergången från *drottning* till *dam* tyder på tysk påverkan, eftersom termen för spelpjäsen på alla viktiga språk betyder 'drottning' utom just på tyska där den betyder 'dam'.

Speciellt HBS (1838) uppvisar ett kraftigt förkortat notationssystem, som med viss fördröjning blir stilbildande.

5.4. Konsolidering, 1885–

5.4.1. Pjäser och rekvisita

Termerna för pjäser och rekvisita är i stort sett färdigutvecklade före 1885. Några saker som sker under konsolideringsfasen är att hyperonymerna *pjes* och *figur* för *officerare/huvudpjeser*, som kom 1871, nu börjar bilda sammansättningar: *pjesvinst*, *pjesförlust*, *figurvinst*, samt nominalfraser med attributen *lätt* och *tung*. *Lätta pjäser* är *löparen* och *springaren*, och *tunga pjäser* är *tornet* och *damen*.

En viktig strategisk term är (*att besitta*) *centrum*. Den introduceras i Collijn (1898). Termen *mittelbönder* ändras år 1902 namn till *centrumbönder*. Termen *centrum*, som är ytterst viktig idag och speglar det fördjupade schacktänkandet mot 1800-talets slut, verkar inte vara vanlig i mina tidigare källor. (Jfr Gundersen 1985 om att termer skall se ut som termer, analogt med *häst/springare*.) Främst genom bröderna Collijns böcker och *Tidskrift för Schack* blev termen vanlig. Man talar också om att behärska *centrumfälten*. Det går inte att finna uppgifter om *centrum* som schackterm vare sig i SAOB eller NEO, däremot om ordet som militärterm. Man kan fråga sig varför de båda termerna *flygel* och *centrum*, som tillhör samma referensram i det långgivande militära fackspråket, kom till schackspråket med 60 års

tidsavstånd till varandra. Båda termerna *Zentrum* och *Flügel* är sedan länge etablerade tyska schacktermer.

Den ytterligare differentieringen kan illustreras med termen *trippelebönder* ('tre bönder på samma linje'). Att en term inte funnits för detta tidigare beror möjligtvis på experternas inställning, som enligt t.ex. Königstedt (1771) var att man inte borde hamna med flera bönder på linje. (Även termen *kvadrupelbonde* finns, men ställningar med fyra bönder på samma linje har bara förekommit i ett fåtal partier.)

5.4.2. *Spelets faser*

Terminologin för schackspelets faser blir komplett genom Collijn (1898), där termen *midtspel* introduceras.

Den explosionsartade utvecklingen inom öppningsnomenklaturen som påbörjades 1871 fortsätter i Wilsons bok 1888. De öppnings-termer som 1871 karaktäriserades av de pjäser som på något sätt var inblandade, blir 1888 utvecklade till än mer specialiserade namn, ofta med egennamn som genitivattribut eller förled, t.ex. *Philidors springarspel* och *Ruy Lopez springarspel*. Likadant är det med namnen på olika gambiter: *Ghulam Kassims gambit*, *Evansgambit* m.fl.

En ny term som dyker upp 1888 är *blindspel*, en företeelse som länge har funnits och beskrivits, men utan term. Synonymen *blindparti* kommer enligt NEO 1895. Denna sena tillkomst kan bero på att det funnits en snarlik term med helt annan betydelse, *blindmatt*, sedan 1838 (jfr ovan). Termen *blindschack*, inte belagd förrän 1973 enligt NEO, går troligen att finna tidigare, men inte i den litteratur jag gått igenom.

Fler övergripande speltermer för olika spelsätt kommer, t.ex. *förförelsespel* och *kampparti*, och några nya öppningstermer, t.ex. *katalansk öppning*, *gammalindiskt*, *Nimzowitch-indiskt* och *damindiskt spel*. Termen *blixtparti*¹ finner jag inte förrän 1950.

5.4.3. *Speciella manövrer*

Många nya sammansättningar bildas, vilket möjliggör smidigare beskrivningar. Båda termerna *blindspel* ('parti som spelas utan att man ser brädet') och *blindmatt*, ('göra matt utan att se det') förekommer

¹ Man sätter *schackklockan* på t.ex. 5 minuter. I detta spel slår man numera ofta kungen utan att säga "schack".

1888. *Herdematt* är ett översättningslån från tyskans *Schäfers Matt*, och syftar troligen på samma snabba matt som kallas *skolmatt*, en term som också finns representerad. *Quäfmatt* har 1888 kommit tillbaka; termen fanns i litteraturen 1851, men 1871 hade den ersatts av franska och tyska motsvarigheter. År 1898 finner man för första gången verbet *sätta* som s.k. kollokator till *matt*, den vanliga kollokatorn idag, också det troligen ett översättningslån från tyskans *Matt setzen*.

Terminologin omkring ordet *schack* förfinas. 1888 kommer termerna *afdragsschack* och *evig schack*. I Collijn 1898 nämns *dam-schacken*, 'schack görs med damen', och *schackmanöver*. I TfS 1902 finner man *schackblindhet* (ett obegripligt förbiseende) som SAOB lyckats belägga först 1943. *Blixtschack* kommer 1949, och fler sammansättningar med *schack* bildas som troligen mer tillhör avdelningen *yttre organisation*.

Flera sammansättningar skapas med termen *drag* som efterled: *herde-*, *försvars-*, *tempo-*, *utvecklings-*, *text-*, *mästar-*, *förberedelse-*, *inledningsdrag*, *garderings-*, *grund-*, *nyckel-*, och *löpardrag*. Även nya sammansättningar med *drag* som förled kommer, t.ex. *dragförlust*, *dragupprepning*, *dragföljd*, *dragomkastning*.

Drottningoffer har nu blivit *damoffer*. Fler sammansättningar skapas med *offer*: *pjäsoffer*, *bondeoffer*, *kvalitetsoffer*, *offerkombination*.

Fastän introducerat redan i HBS (1838) i uttrycket *garderad pjes*, påträffas verbet *gardera* i andra former för första gången 1888, och det har nu blivit något av en standardterm. Efter det har ordet *garderingsdrag* tillkommit.

Termen *tempo* utvecklas. Efter termen *tempotvång* 1862 följer år 1898 *tempodrag*, den senare en ytterst viktig term. Direktlånet omfattar då t.o.m. den latinska numerusändelsen: *tempi vinnes*. Verbrasererna *vinna/förlora tempo* blir 1902 sammansättningar som kommit att tillhöra den allra centralaste terminologin: *tempovinst*, *tempoförlust*.

Angrepp verkar bli vanligare än *anfall* ca 1898, och snart därefter finner vi orden *angreppsmöjlighet*, *-chans*, *-föring*, *-fortsättning*, *-spelare* och den idag ytterst centrala termen *kungsangrepp*.

Verbet *hota* finns med på olika sätt redan från början (1771) och varierar ofta med (uttryck med) *fara*. En bit in på 1900-talet är *fara* fortfarande vanligt, men det byts så småningom ut mot substantivet *hot*, som nu är en av de allra centralaste schacktermerna.

Man har haft svårt att bestämma sig för det uttryck som betecknar bondeförvandling (idag *gå i dam*, 1771 *komma i dam*). Under 1800-

talet varierade uttrycken, och år 1888 användes uttrycket *bondens förvandling*. Även bröderna Collijn (1898) tog efter detta uttryck (och det används fortfarande), men i TfS (t.ex. 1902) används framför allt uttrycket *gå i dam*, och troligen är det detta som gör att just det uttrycket till sist blir standard.

Den viktiga termen *gaffel* utvecklas. I början innebär den ett dubbelangrepp av en *bonde*, men numera endast ett dubbelangrepp av en *springare*. Ordet är en relativt naturlig metafor för att hota att slå två motståndarpjäser samtidigt, allra först introducerad 1871 i sammansättningen *gaffelställning* (se tabell 1, *bondens gaffelställning*). Jag har inte lyckats finna *gaffel* som fackterm i någon av ordböckerna, och har därför inget belegg för när övergången skett för ordet *gaffel* från att syfta på *bonden* till att syfta på *springaren*. T.o.m. år 1937 tycks *gaffeln* dock bara syfta på *bondens* dubbelangrepp.

5.4.4. *Problemterminologin*

Vissa sammansättningsled verkar bli vanligare inom problemschacket. Jämte de självklara termerna *problem*, *uppgift*, *studie* och *lösning* ser vi t.ex. *ställning* (som med *mattställning* kom i Schultz 1862): *patt-*, *mot-*, *gaffel-*, *bonde-*, *rand-*, *remi-* *vinst-*, *diagram-*, *utgångsställning*, *ställningsfördel* och *ställningsproblem*; *kombinationer*: *offer-*, *vinst-*, *mattkombinationer*, *kombinationsförmåga*, *kombinationsvändningar* och *kombinator*; samt *avdelning*: *självmattsavdelning*, *självmattsuppgift*, *3-dragsavdelning*. (Alla dessa är dock inte enbart problemtermer; särskilt *kombination* är en viktig "allmänschacklig" term.)

Typiska för problemschacket är också de nya termer som beskriver antalet drag man har på sig att *sätta matt*, t.ex. karakteristiska (numera ytterst centrala) avledda sammansättningar som *två-* och *tredragare* (1921).

Det bildas också nya *matt*-termer: *mattbild*, *hjälpmatt* och *modellmatt*.

Ännu en språklig detalj verkar karaktärisera problemschacket, bibehållandet av verbet *dra(ga)*: *vit drar och gör remis / gör matt i tre drag*. Så skriver man vanligen idag och det gjorde även Collijn 1898. I vanligt partischack använder man numera i stället omskrivningen *göra ett drag*.

Jag har inte lagt märke till orden *problemförfattare* och *problemkonst* som enligt SAOB är belagda 1915 och 1916. Redan 1838 finner man dock det tyska ordet *Schachpielskunst*, 1839 *schackspelsautor*

och 1862 *schackproblematikern*. Och i början av den aktuella perioden har jag funnit *problemist*, *problemförfattare*, samt *studievänner*, *problemkännare* och *kombinator*.

Problemschacket har utvecklats mycket mer än vad som här kartläggs och dess terminologi utgör en egen underavdelning till schackterminologin. Undersökningen har inte ambitionen att beskriva denna terminologi mer än i stora drag.

5.4.5. Yttre organisation

Perioden präglas alltifrån dess början av en intensifierad tävlings- och organisationsverksamhet. Redan i Wilson (1888) finner vi orden *schackliv*, *schackförbund*, *schacktidning* och *schacklitteratur*. Speciellt genom bröderna Collijns verksamhet blir det vanligt med olika *turneringar* som initieras genom deras engagemang, och terminologin förfinas i takt med detta: *turnerings-*, *match-*, *korrespondensparti*, *hufvud-*, *mästare-*, *problemturning*. Nya titlar på framstående utövare uppkommer: *världsmästare*, *schackmästare*, *Berlinermästare* etc. Termen *korrespondenschack* dyker som nämnts upp 1898, liksom även *simultanparti* (en stark spelare spelar samtidigt många partier mot svagare motståndare). Under 1900-talet kommer nya termer i anslutning till *simultanparti*: *simultanföreställning* och *klocksimultan*.

1902, i TfS, finner man många olika namn på *tävlingar* och *matcher*: *junior-*, *korrespondens-*, *lösnings-*, *vinterturning/match*. Två nya begrepp tillkommer: *kungapokal* och *schackkongress*. *Juniormatcher* förekom alltså redan 1902 (termen *juniormästerskap* har jag dock kunnat belägga först 1955, men den är säkert äldre). År 1902 kommer också ordet *stormästare*, som nära nog är en schackspecifik term idag. Det är troligen fråga om ett betydelselån från tyskan (*Grossmeister*), där det hade lånats från ordenssällskapens fackspråk. På engelska heter *stormästare* *Grandmaster*, också den senare en ordensterm som numera kommit något i skymundan. Man tänker väl numera på ordet i första hand i dess schackliga betydelse (det används dock också i bridgevärlden).

I Collijn (1921) ser vi turneringstermerna utvecklas, t.ex. *kongressturnering* och *rond* (från eng. *round*¹). Där finner vi också termerna *toppspelare* och *schackprofil*.

---

¹ *Rond* 'runda, rundtur; omgång' är numera term inom boxning och medicin. Det enligt SAOB första svenska belägget från år 1683 har militär anknytning: "Dem som

I TfS 1924 kommer termerna *landsmatch*, *världsschackförbundet* och *schackolympiad*. Som nämndes tidigare var det fransmännen som introducerade den olympiska tanken i schacket i samband med att en schackturnering spelades under de olympiska spelen i Paris.

I slutet av 40-talet kommer termerna *marathonmatch*, *dubbelrondig uppvisning*, och *simultanuppvisning*, och *-match* och *blixtturnering* blir vanliga. Tidstypiskt kommer också ordet *efterkrigsturnering*. Utövarna får fler benämningar: *blixtspelare*, *schackamatör*, *-organisatör*, *-djävul*, och – formella och informella – titlar: *Gotlandsmästare* och *stormästarveteran*. Typiska tävlingstermer som *första bordet* och *förstabordsspelare* ('den bästa spelaren i ett lag') kommer senast på 50-talet. Då kommer också ett par sportinspirerade termer: *allsvenskan* och *landskamp*, och ordet *korrespondensschack* får en kortare variant, *korrschack*.

Vid jämförelse med SAOB visar det sig att det finns en mängd termer som SAOB inte tar upp, och det är inte bara fråga om tillfälliga beteckningar utan i flera fall även om relativt centrala schacktermer.

5.4.6. Notation

Notationen ser redan i Wilson (1888) i stort sett ut som 1900-talets. *Lång* och *kort rockad* symboliseras då för första gången i mitt material med 0-0 respektive 0-0-0. Ännu i början av 1900-talet anges "vita" och "svarta" över notationen, men detta upphör senare. Tecknet *B* för *bonden* anges inte längre.

Schultz började 1862 introducera kommentarssymboler: [ ] för *ett bra drag*, som han 1868 ändrar till (!), då han även lägger till (?) för *ifrågasatt drag*. 1862 införde Schultz även symbolen = för betydelsen 'man flyttar efter behag'. Den betydelsen har försvunnit, och symbolen står numera (sedan 1960-talet) istället för *utjämnad ställning*. 1888 är symbolen för *bra drag* ! och för *dåligt drag* ?, och är samma som dagens. Ytterligare några kommentarsymboler har idag tillkommit: !!: *mycket bra drag*, ??: *mycket dåligt drag*, !?: *ifrågasatt drag*, ?!: *tveaktigt men intressant drag*. Standardkommentarerna i klartext är: *vit står bättre* och *svart står bättre* (se tabell 6 i bilagan).

För jämförelse av dagens notation med den från 1771, se under 5.2.6.

---

blottar sin warja uti wredes mode emot Patrollen eller dem som gå Ronden, miste lifwet."

5.4.7. *Sammanfattning*

Den svenska schackterminologin är i stort sett färdigutvecklad vid mitten av 1900-talet. De många lånorden har med få undantag (*en passant*, *remi*) anpassats och ser ”svenska” ut. Så gott som alla tänkbara manövrer och finesser (och självfallet brädets delar och pjäserna) har svenska eller försvenskade termer runt 1950.

Man kan observera dels en uniformering, dels en långtgående differentiering. Flera ord och fraser som konkurrerat blir nu en enda, t.ex. frasen *gå i dam*, och flera verbfraser ”kondenseras” till sammansättningar. Vi kan t.ex. i TfS 1902 för första gången finna substantiveringar av att *vinna* och *förlora ngt* (*pjes*, *tempo*, *kvalitet*), nämligen *pjesvinst*, *pjesförlust*, *figurvinst*, *figurförlust*, *tempovinst*, *tempoförlust* samt *kvalitetsoffer*.

6. Sammanfattning

Syftet med undersökningen har varit att försöka visa hur ett speciellt fackspråk, schackspråket, växer fram i Sverige. Detta har skett genom excerpering av svensk schacklitteratur från 1771 till en bit in på 1900-talet, under jämförelse med ordmaterialet i SAOB och andra ordböcker. Genom att jämföra litteraturen även titta på schackets yttre organisation, dvs. klubb- och tävlingsverksamhet m.m., har vi kunnat få en relativt fullständig bild av fackspråkets utveckling, som det visat sig praktiskt att dela in i olika faser: 1) *Introduktion*, 2) *Etablering*, och 3) *Konsolidering*.

Introduktionsfasen med Königstedt (1771) som i praktiken enda källa visar inget tecken på någon organisation. Königstedts text innehåller beteckningar på spelpjäser och de mest centrala manövertermerna. Språket är fullt av engelska och speciellt franska direktlån: *school's & fool's mate, roi, reine, attaque*, samt tyska översättningslån: *bonde*. Det förekommer en stor variation när det gäller val av termer; 'att flytta en pjäs' uttrycks t.ex. med en mängd olika ord, däribland det som senare blir terminologiserat, det tyska översättningslånet *drag*. Liksom alla långgivande språk är det svenska schackspråket militärt präglat. Man talar om *fienden, soldater, officerare, attaque, reträtt* osv.

I *etableringsfasen* kommer den andra svenska schackboken ut, och många följer. Schacksällskap och organisationer bildas och tävlingsverksamhet på lokal nivå idkas. Några nya franska direktlån kommer, t.ex. *en passant*, men de flesta franska lån försvinner och ersätts i flera fall av tyska översättningslån. Därmed försvenskas schackspråket alltmer. Men samtidigt differentieras termerna och fackspecifika ord framträder. Det finns åtskilliga exempel på att termer tillkommit för att man ville höja fackspråkets status eller grad av terminologisering. Man övergår t.ex. från termen *tid* till *tempo* år 1838, från *häst* till *springare* år 1862. En mängd sammansättningar skapas för att beskriva speciella företeelser: *kungslöparbonden, gambitbonde, damelinjen, drottningoffer*. Många *öppningar* och *gambiter* blir uppkallade efter sina upphovsmän och blir därmed specifika. Även vissa i schacket van-

liga verbfraser substantiveras till sammansättningar: *drottningoffer*, *dambyte*. En välbehövlig kortfattad notation utvecklas.

Konsolideringsfasen utmärks av ett (nästan) färdigt fackspråk. Så gott som alla termer är rent svenska eller anpassas snabbt till svenska. Terminologin differentieras ytterligare och stabiliseras; där tidigare flera synonyma termer konkurrerat med varandra, ”vinner” ofta en, t.ex. *angrepp* (synonymerna *anfall* och *attack* försvinner mer eller mindre). De mycket vanliga verbfraserna med *förlora* och *vinna* blir substantiverade. Många sammansättningar följer med dessa termer. Terminologin med anknytning till tävlings- och organisationsverksamhet utvecklas kraftigt.

I schackspråkets utveckling kan man se en strävan att medvetet hålla det fackspecifikt med hjälp av särskilt militära liknelser och metaforer, samt för allmänspråket främmande, komplicerade sammansättningar. Utseendet blir abstrakt i allmänspråket medan det blir specifikt – och konkret – i fackspråket.

Självfallet fortsätter schackterminologin att utvecklas även i vår tid. Men det gäller då i första hand dess mer perifera delar – i synnerhet spelöppningsnomenklaturen. Den centrala schackterminologin kan anses etablerad i mitten av 1900-talet.

7. Litteratur

Textmaterial

- Collijn, L. & Collijn, G. 1898. *Lärobok i Schack*. Stockholm.
- Collijn, L. & Collijn, G. 1921. *Lärobok i Schack*. 2. uppl. Under medverkan av A. Rubinstein, R. Réti & R. Spielmann. Stockholm.
- Danielsson, R. 1979. *Matt*. 1979. Södertälje.
- Gizycki, J. 1961. *Stora schackboken*. 1961. Stockholm.
- Göteborgs-Posten*. 13/2, 20/2, 20/3 1995.
- Hjerta, L.J. (utg.) 1838–39. *Handbibliothek för Sällskapsnöjen*, del 2. Stockholm. (Förkortas HBS.)
- Johansson, I. 1992. Sista draget i Tibro. I: *Schacknytt* 10.
- Krabbé, T. 1992. Mätarlarnas. I: *Schacknytt* 19.
- von Königstedt, C.W. 1771. *Kort Afhandling om Schackspel*. Stockholm.
- Lewis, W. 1851. *Schack för Begynnare, utvisande de brukligaste sätt att begynna och sluta spelet, jämte mångfaldiga ställningar och schackmatt*. Stockholm.
- Miniatyrböcker: Spelregler för schack*. 1937. Stockholm.
- Norman, A. & L.A. Hubendick 1878–79. *Ungdomens bok*. Stockholm.
- Sahlberg, R. 1876. *Handledning i schackspel*. Stockholm.
- Schacknytt*, nummer 10. 1992.
- Schultz, J.G. 1862. *100 Uppgifter för Schackvänner*. Stockholm.
- Schultz, J.G. 1868. *Carl XII^s Schackparti*. Stockholm.
- Schultz, J.G. 1871. *Undervisning i Schackspelet*. 2. uppl. Stockholm.
- Schuster, T. 1979. *Schacklexikon: Spelöppningar*. Halmstad.
- Små spelböcker 11. Schack*. 1922. Stockholm.
- Tidskrift för Schack* 1902–03, 1920–21, 1924–25, 1934, 1954–55, 1960. (Förkortas TfS.)
- Tilljander, C.-G. 1839. *Schackspelet eller samling af schackpartier, såväl hela, som slut-partier, hvaruti visas detta spels finesser och konsten att spela det till fullkomlighet*. Christianstad.
- Wilson, T. 1888. *Spelbok, en handledning i de flesta i Sverige och utlandet brukliga spel såsom schack [...]*. Stockholm.

Ordböcker

- Das grosse Fackellexikon.* 1973. Berlin.
- Hachette, Le Dictionnaire de notre temps.* 1992. Paris.
- Longman Dictionary of Contemporary English.* 1978. Harlow.
- Meyers Enzyklopädisches Lexikon.* 1973. Mannheim.
- Nationalencyklopedins ordbok.* 1–3. 1995–1996. Höganäs.
- Nyord i Svenskan från 40-tal till 80-tal.* 1986. Utarbetad av Svenska Språknämnden. Stockholm.
- Ord för Alla. Låneord och dess Ursprung.* 1993. Stockholm.
- Svenska Akademiens Ordbok.* 1898–. Lund.
- Söderwall, K.F. 1891–1900. *Ordbok öfver Svenska Medeltidsspråket.* Lund.
- Östergren, O. 1919–72. *Nusvensk ordbok.* Stockholm.

Övrig litteratur

- Allén, S, M. Gellerstam & S.-G. Malmgren 1989. *Orden speglar samhället.* Stockholm.
- Carlén, E. 1942. *Schackspelet i Sverige, från äldsta till nuvarande tid.* Stockholm.
- Gundersen, Dag 1985. Fra kopist til operatør. I: *De nordiske skriftspråkernes utvikling på 1800-talet 2.* Oslo.
- Gunnarsson, B.-L. (red.) 1987. *Facktext.* 1987. Malmö.
- Gunnarsson, B.-L. 1989. *Facktexter under 1900-talet. 2. Metoder för textanalys på makro- och mikronivå.* FUMS Rapport nr 145. Uppsala.
- Gunnarsson, B.-L. & B. Skolander 1991. *Fackspråkens framväxt, Terminologin och ordförråd från tre sekler 1.* FUMS Rapport nr 154, Uppsala.
- Hildebrand, H. 1864–78. *Antikvarisk Tidskrift för Sverige, del 2.* Stockholm.
- Nilsson, S. 1974. *Terminologi och nomenklatur. Studier över begrepp och deras uttryck inom matematik, naturvetenskap och teknik.* 1 Lund.
- Nilsson, S. 1987. *Ordet som verktyg.* Stockholm.
- Randveer, C. 1995. Schack matt – Kungen är död, En undersökning om schackterminologin i svenskan och andra språk. (Opubl. C-uppsats, Institutionen för svenska språket, Göteborgs Universitet.)

- Skolander, B. *Facktexter under 1900-talet 5. Innehållsstrukturella mönster*. 1992. FUMS Rapport nr 168, Uppsala.
- Ståhlberg, G. 1961. *Rapsodisk svensk schackhistoria. I: Gizycki, J., Stora Schackboken*. Stockholm.

8. Bilaga: tabell 1–7

Tabellerna följer en kronologisk princip; termerna kommer alltså in i tabellerna allteftersom de introduceras i svenskan. Alla termer är kursiverade. Ord som sällan används står inom parentes, och de termer som endast används i den aktuella boken eller mycket sällan står inom dubbla parentestecken. Tecknet ” anger att tidigare etablerade termer används även i den aktuella boken, i varje fall i stor utsträckning. Mina egna kommentarer står inom klammer. Självfallet gör tabellerna inte anspråk på fullständighet.

TABELL 1. *Pjäser och rekvisita*

fsv	tafvel				sten, tafvel		en schack			riddare			
Kort Afh... 1771 Kön.	bricka, bräde	ruta,cas damruta	linea		hörn	pièce	officerare	kong, kung, konung,roy	drottning, reine	torn	löpare	häst	bonde, soldat, pion dubbla Bönder
HBH,1838	bräde	ruta, fält, case, case marqué, anfalls- fält	linie torn-, dame-, officers-linje; öppen fri linea, linea c		flygel	figur, pjes marquerad, garderad p, anfalls-p, byta Pjeser, pjesbyte	”	kung, roi, roi epouillé, blottad ung, motkungen	drottning drottningbyte, -löpare,	”, tornbyte,	”, anfalls- kungs- löpare,	”	bonde, damesökande, dublerad B; drottning- kungstorns-,kungs- fri- dubbel-, torn- mittel-, gambit-B; pion marqué
1839 T.	bräde	ruta				pjes	”	”	”, gardez la reine	”	”	”	”
1851 W.L.	bricka, bräde	”	linie, a7, [osv]	8:de ruta	hörn	”	huvudpjes	”, kungsgambit	”	”	”	”	”
1862 Sch.			”, h- a-linjen		flygel, Damen- flügel	”	”	”, (roi)	”, (dam),Dr.- offer, [ty] Damenflügel	”	”	springare, häst	”, B.s avancement, B.s befördran
CXII 1868	spel, bräde							((fältherr))	(fältmarskalk), drottning	((kanon))		”	”
1871	bräde	fält	”	rad	hörn, flygel, flygel- bönder	”, pjesernas spelvärde & bytesvärde	”, pjes	”, roi depouillé	drottning, dam dambyte	”	”	springare dam- kungs-, S- anfall, -spel	”, flygelbönder, bondens gaffelställning
1888	”	”, kant- fält	”	”	”	pjes, figur	”	”				”, chevalier couronne, S-gambit	”, gaffel
1898	”	förvand- lings-f, centrum			dam- kungs- flygel	”, pjesförlust	”, lätta & tunga pjeser	konung kungsflygel	dam drottning tung pjes, damflygel damoffer,drott- ning- damförlust	torn, tung pjes, tornför- lust	”, lätt pjes, löpar- offer	”, lätt pjes, springar- distans	”,mittel ,trippel gaffel-, fri-,löpar- springar- förbundna, fientliga B, bondeställning
1902					”, drott- ning- flygel	pjes, figur pjesvinst, -förlust figurvinst	pjes, figur pjes-, figur- -vinst,, -förlust	kung	”, dambondespel, drottningflygel	”	”	”,springar- bonde, -utveckling	”, centrumbönderna, bondeformationer

1921		<i>ruta, fält</i>	<i>fält- linjer</i>	<i>fält- rader</i>	”	<i>pjäs</i>	”	”	<i>drottning, dam</i>	”	”	”	”
1934											”, <i>löpar- utveck- ling</i>		”, <i>bondeslakt</i>
1949								<i>kungsfördel</i>					”, <i>triplering</i>
1955									<i>dam- bortsättning</i>			<i>springar- gaffel</i>	
1996	<i>spel, bräde</i>	<i>fält (ruta)</i>	<i>linje (a-h)</i>	<i>rad (1-8)</i>	<i>flygel</i>	<i>pjäs</i>	<i>(huvud-) pjäser</i>	<i>kung</i>	<i>dam (drottning)</i>	<i>torn</i>	<i>löpare</i>	<i>springare (häst)</i>	<i>bonde</i>

TABELL 2. Spelets faser

fsv	lek				
1600-t	spel				
1771, K.	"	(<i>öppning</i>) ¹			
1838–39, HBS	spel, parti [1800] italienska spel, gambitspel, "Greve Brühls spel", (gisselspel)	(") ¹	gambit/-bet gambitspel, -anfall; drottning-, Cunninghams- kungsgambit		spelslut
1839	spel, parti slutspel / -parti				slutspel, slutpartier
1851	parti remispiel	öppna	", Salvio-, Löparens gambit		
1862	spelställning				
1868	parti				"
1871	", italienskt, franskt, ryskt springarspel; dubbel-, kungs-, dam- springarspel; motspel; öppna, slutna spel; spanskt, ungerskt, skotskt parti	öppnande, öppning, spelöppning [ssr. i parti, spel, gambit = bet. öppning]	", Philidors, Cochranes, Ghulam Kassims, Salvios, Grecos gambit; efter-, inskränkt löpar-, Evans-, springar-, mot-, mittelgambit		
1888	", bond-, blind-, slut-, kungsspringar-, franskt l. Philidors springarspel, ryskt l. Petroffs springar-spel, Ruy Lopez springar- spel, fyrspringarspel, löparspel, grekiskt spel l. flygelspel	[termerna från spel, parti och gambit syftar alla på öppning]	antagen l afböjd G, G i efterhand, skotsk, kungs- löpar-, kungsspringarG, Polerio-, Kieseritzky-, Kieseritzky- Paulsen-, Allgaier- Falkbeergambit		
1898	", simultan- korrespondens-, turnerings-parti,	"	"	midt-spel	
1902	simultanföreställning	"	", damgambit		partislut
1921	"			mittspel	slutspel
1934		", spelöppnings- fördel			
1949	kampparti, Indiskt parti, förförelse-, kombinations-, fest- spel, klocksimultan,	", katalansk öppning, öppningsfel,			
1950	gammalindiskt (parti), blixtparti				
1996	", parti	", öppning	", gambit	mittspel	slutspel

¹ Orden får senare en annan innebörd. *Öppning* står här i konkret mening. Den senare utvecklade betydelsen är 'ett strategiskt sätt att med vissa drag påbörja partiet'

TABELL 3:1. *Speciella manövrer*

fsv	leka spela	leka		schacka av	skak [stor stav. variation]	mat
1600-t	spela					
1770		flytta	flyttande			
1771	spela	föra, draga	drag, flyttning, rörelse	taga, slå, slag	schack, -ning, förtäckta schacker	(göra) matt, mat
1838	”	draga, spela framträn- ga, fram- föra, -rycka anrycka	drag, flyttning, Philidorska draget	”, byte, drottning-, tornbyte	schack, -a,-ad,-ande, -ning; cacherad, masquerad schack	”, schack-, skol-, narr-, blindmatt; scolar's mate, fool's mate
1839		spela, draga	drag, mot-, nöd-, miss-, feldrag	taga	”,-problemer, échec perpétuel	”, lärlings-, schäfermatt
1851		flytta	drag, flytt, rörelse	”	”, schack gives dubbelt, enkelt, upptäckt schack	”, tok-, Bastill-, Quäfmatt
1862		går	drag, gång hufvud-, slut-, aflednings-, afväntnings-, tempotvångsdrag	taga, slå slag, en passant- slag	”, aftäckt schack	”, sjelfmatt, mattställning
1871		spela, gå	steg, dubbelsteg	vinna	”, dubbelschack	”, mat étouffé, ersticktes Matt
1888		flytta, föra	”, gång, drag herdedrag	slå	”, omedelbar, evig sch, afdrags-sch.	”, blindmatt, herdematt, quäfmatt l. mat étouffé, skol- matt, tokmatt,
1898	”	draga fram- tränga	drag, vändningar, försvars-, angrepps-, utvecklings-, tempodrag		damschacken, schackmanöver	”, sätta matt, matt ernås genom ... mattsättning
1902–03	” blind- spel- ning	(draga)	framryckning, drag, text-, mästar-d, d-förlust,	slag,	”, -blindhet,	”
1921		”	drag, förberedelse-, inledningsdrag dragupprepning	”, avbyte	”	”, mattmekanism
1934			”, motspel			mattuppgifter
1949			dragföljd		blixtschack	
50-talet		spel- styrkeför- hållande	52: dragomkastning		52: schack- kunnande, kultur, -generation, 55: mästarschack	52: mattkombi- nation, 55: mattväxling
1977	”	”	”, garderings-, grund-, nyckel-, löpardrag	”	”	”
1996	spela	dra, spela	drag	slå, slag	schack	sätta/göra matt

TABELL 3:2. *Speciella manövrer*

TID	ORD					
fsv				<i>oavgjort</i>		
1600-t				<i>remis</i>		
1770				<i>remis</i>		
1771	<i>roquad roquera</i>	<i>komma i dam, bondens förvandling</i>		”		<i>tappa spelet, falla</i>
1838	<i>rockad, rockera</i>	<i>dame, framtränga/ rycka till; komma i/till; vinna Dame</i>		<i>remise</i>	<i>patt</i>	”, <i>förlora</i>
1839	”	”, <i>dame-sökande bonden</i>		<i>remi remispel</i>	” <i>pat, patt forcerad patt</i>	”
1851			<i>en passant</i>		”	”, <i>nederlag</i>
1862		”, <i>bondens befordran/ avancement</i>	”, <i>-slag</i>		”	”
1871		”, <i>gå i dam, föra i dam;</i>	”		”, <i>patt-ställning</i>	
1888	”, <i>kort & lång rockad</i>	<i>bondens förvandling</i>	”		”	
1898		<i>B's förvandlingsfält</i>	”	”, <i>oavgjort, remisposition, -ställning</i>	”, <i>pattvändning</i>	<i>förlora, uppge, uppgifvet</i>
1902–03		<i>gå i dam</i>	”, <i>en passant-slag, -motivet</i>	”		<i>ge upp</i>
1921	<i>rockadställning</i>			”, <i>remischanser</i>		
1996	<i>rockad, rockera</i>	<i>gå i dam</i>	<i>en passant</i>	<i>remi</i>	<i>patt</i>	<i>förlora spelet, ge upp</i>

TABELL 3:3. *Speciella manövrer*

1771	reträtt	attaque	défence, försvar	betäcka	upoffra	hotande fara			
1838	bortflyttande	anfall anfalls- löpare, -pjes, -plan, -gambit	försvar -s- tillstånd	”, under- stödjja, (be)skydda, frälsa, garderad (pjäs)	”	”		vinna/ förlora tid, tempo	
1839	retirera	attack	defensiv	”, parera schack- matten	offrera	vara farligt		v./f. tempo	
1851		anfall	försvara	försvara	upoffra	fara		v./f. tid	
1862		”, angripen		betrygga	offer, drottning- avlednings - offer	hotar		v./f. tempo tempo- tvång	
1871		”, angrepp mot- dubbel- anfall	”, skenbart försvar		upp- offring	fara hotar	[Bon- dens] gaffel- ställ- ning	v./f. tid	
1888		anfall		gardera,	offra, dam- pjäs-offer	i fara, hota	gaffel		vinna kvalitet
1898		angrepp, a-försök		garderad ställning	offra, upoffra, upoffring, dam- löpar- kvalitets- offer	”	”	”, tempodrag tempi vinnes (pl)	vinna kvalitet, kvalitets- offer
1902-03		”, a- ställning, möjlighet -plan		hot pareras, gardera	offer,o- kombina- tion bonde-o;	hota, hot, -ande fara	”	tempo- vinst, -förlust	
1921		”, angripa, angrepps- fortsättning				”, schack- faran	”		kvalitets- vinst
1934		angrepps- chanser, slutattacken	försvars- möjlighet						
1949		angrepps- föring							
1955		angrepps- spelare, motstöt					spring- ar- gaffel	”	kvalitets- förlust
1996	reträtt	angrepp angripa	försvar	gardera	göra offer offra	hot, hota	gaffel	tempo- vinst, -förlust,	vinna/ förlora kvalitet

TABELL 4. *Problemterminologin (ett litet urval)*

	problem	ställning	spel	personer	konst	tanke
1838					<i>Schackspiels-kunst</i>	
1839	<i>problemer</i>		<i>forcerad patt slutspel, slutspelsparti</i>	<i>klassiska autorer, schackspels-autorer</i>		
1851		<i>ställning</i>	<i>remispiel</i>			
1862	<i>schack-problem, -s-litteratur, problemer, schackuppgifter, uppgifter</i>	<i>variant ställning, mattställning, spelställning, kombination</i>	<i>sjelfmatt, sjelfpatt, afledningsdrag</i>	<i>schack-problematiker</i>	<i>(schack-problems) värde (hur vackert det är) (eng.) compose, composition</i>	<i>lösning, bilösning, lösningsförsök, tanke, tänka, tanke-öfning, -öfvande,</i>
1868		<i>(komponerade) spelställningar</i>			<i>komponerade (spelställningar & slutspel)</i>	
1871			<i>spelöfningar, sammansatta & enkla slutspel</i>			
1888	<i>problem, schackgåta</i>	<i>ställning, pattställning, motställning,</i>	<i>afdelning</i>			
1898	<i>"vit drar och vinner/gör remis"</i>	<i>bonde-, rand-, remi-, vinst-, pattställning;</i>				<i>kombinationsförmåga</i>
1902	<i>original-problem, lösningsproblem, problemvärlden</i>		<i>3-drags-avdelning</i>			<i>lösningsproblem, -turnering</i>
1921	<i>problemturnering, studier, studiehistoria</i>	<i>diagram, diagramställning, utgångsställning, mattbilds-dubblering</i>	<i>2-, 3-, två-, tredragare</i>	<i>studievänner, problemkännare</i>		<i>lösningsturnering, lösning, analys, vinstkombinationer</i>
1932				<i>problemist</i>		
1934	<i>spaltproblem, mattuppgifter</i>	<i>ställningsfördel, positionsfördel</i>		<i>kombinator</i>		
1949	<i>ställningsproblem, studie-turnering, förförelseuppgift</i>	<i>ställningsproblem</i>	<i>förförelse-, skenspel, hjälp-, själv-, modellmatt</i>			<i>tankeidrott, hjärngymnastik</i>
50-talet			<i>huvudvariant</i>		<i>vackra kombinationer</i>	<i>mattkombinationer, kombinationsvändning</i>

TABELL 5. Yttre organisation

	tävlingar & turneringar	omgivning	sällskap	litt.	titlar & utövare
1771					<i>schackspelare, motståndare, (fiende)</i>
1838			<i>schackklubben (i London)</i>		
1839			<i>schacksocieteten i Paris; schack-klubb i London,</i>		<i>schackspelslärare, mästerspelare, klassiska autorer, mästare</i>
1851					
1862					
1868			<i>(Stockholms) schacksällskap</i>		
1871					
1888		<i>schackliv</i>	<i>schackförbund,</i>	<i>schacktidning -litteratur,</i>	
1898	<i>turnerings-, match-korrespondens-parti, schack-, hufvud-, mästare-, problemturering</i>	<i>championrykte</i>		<i>schackspalt</i>	<i>schack-, Berliner-, världs-, -mästare, schackvänner, korrespondensspelare, pristagare, champion stormästare</i>
1902-03	<i>junior-, korrespondens-lösning-, mästare-turnering, -match schackkongress, kungapokal,</i>	<i>schackvärld</i>	<i>schackförening</i>		
1918	<i>pokalmatch, påskmatch, propagandamatch</i>				
1921	<i>kongress-, jubileums-, problem-, mästartematch första rondan</i>	<i>mästartklass, schack-produktivitet</i>			<i>toppspelare, mästare, schackmästare, schackprofil</i>
1924	<i>schackolympiad, landsmatch, rond</i>		<i>världsschack-förbundet</i>		
1932			<i>svenska schackproblem-förbundet, problemist-sammanslutningar</i>		
1934	<i>Berliner-, Wasa-mästerskapet, revansch-, mästerskapsmatch</i>				<i>schackspelerska [-38]</i>
1942		<i>Collijnplakett</i>			
1949	<i>Göteborgs-, jul-, nyårs- påsk-, efterkrigs-, blyxt-, elitblyxt turnering, marathonturnering, simultanuppvisning, dubbelrondig</i>	<i>schack-erfarenhet, -evenemang,</i>	<i>schacklandslag</i>	<i>schackkåseri, schackgallup, schackföredrag</i>	<i>mästarnamnet, blyxtspelare, schack-amatör, -organisatör, -djävul, -gudinna, Gotlandsmästare, leningradsmästare, stormästareveteran</i>
50-talet	<i>50: sch.landskamp 52:sch.allsvenskan, semifinalmatch, finalomgång, första bordet 55: korrsschack-olympiaden, kvalificeringsturnering</i>	<i>52: schack-kunnande, -generation,</i>	<i>(Åbo) Arbetar-schackklubb</i>	<i>52: schack-kulturen, schackpressen</i>	<i>52: förstabordsspelare, landslagsspelare, angreppsspelare, mästarinna, 55: storfavorit, juniormästare, schackpamp</i>

TABELL 6. *Notationens utveckling*

1771	<i>bon- de</i>	<i>torn</i>	<i>häst</i>	<i>löpa- re</i>	<i>drott- ning</i>	<i>kung</i>	<i>ta- ga</i>	<i>schack</i>	<i>duble- rad schack</i>	<i>matt</i>	<i>roc- quera</i>											
1838	B	T	H	L	D	K	t.	†		†	<i>roc- kera</i>											
1839	B	T	H	L	D	K	:	†		matt												
1851	B	T	H	L	D	K		†, sch		<i>schack- matt</i>	<i>roc- kera</i>	<i>tager B på d5 en pas- sant</i>										
1862	B	T	S	L	D	K	:	†		†			=	[ ]								
1871	B	T	S	L	D	K	:	†		†				(!)					(?)			
1888	(B)	T	S	L	D	K	x / :	†	††	†	0-0, 0-0-0			!		?	??					
1898	(B)	T	S	L	D	K	x / :	†		†	0-0, 0-0-0			!		?						
1996	(B)	T	S	L	D	K	x / (:)	†		†	0-0, 0-0-0	e.p.		!	!!	?	??	!?	±	+	=	
	<i>bon- de</i>	<i>torn</i>	<i>sprin- gare</i>	<i>löpa- re</i>	<i>dam</i>	<i>kung</i>	<i>slår</i>	<i>schack</i>	<i>dubbel- schack</i>	<i>matt</i>	<i>kort, lång roc- kad</i>	<i>en pas- sant</i>	<i>(man flyttar efter behag)</i>	<i>bra drag</i>	<i>myc- ket bra drag</i>	<i>dåligt drag</i>	<i>mycket dåligt drag</i>	<i>ifrå- ga- satt drag</i>	<i>vit står bättre</i>	<i>svart står bättre</i>	<i>utjäm- nad ställ- ning</i>	

Kommentarer till tabell 6 till hjälp för utläsning: År 1771 fanns ingen kortfattad notation. Dragen beskrevs med lång och omfattande text. 1838 kom redan de första symbolerna för schack och matt, och förkortningar för pjäserna samt <t.> för tager. Detta tyder på att man i någon form skall ha kunnat beskriva dragen kortfattat, dock finns inget exempel på notation. Nästa år 1839 symboliseras dragen beroende på spelarens färg med typografiska medel om vit eller svart. Däremot skrivs symbolerna ut: *schack*, *matt*, *rockerar*. Nu tillkommer för första gången också koordinater, bokstäver och siffror på raderna och linjerna.

TABELL 7. Några ogenomskinliga terminologiserade sammansättningsled

	avdelning	byte	fortsättning	fördel	förlust	kombination	möjlighet	omkastning	position	ställning	uppreppning	utveckling	variant	vinst	vändning	växling
1838				att äga fördel						ställning		utvecklingen				
1839		”, pjes-, torn-b.														
1851										ställning						
1862						”				”, matt-, spel-st.						
1871		dambyte, b.s-värde								”, patt-st., B's gaffel-st.						
1888	afdelning									”, mot-st.						
1898			fortsättning	fördel, positions-f., öppnings-f., ställnings-f., spelöppnings-f.	förlust dam-f. drottning-f., pjes-f., tempo-f. torn-f.	k.-spel, k.-förmåga, k-mästare slut-k., offer-k., angrepps-k.			remi-p. p.-fördel,	”, angrepps-, bonde-, diagrammidt-st. parti-remi-, slut-, vinst-st. st.-fördel		utvecklingsdrag	variant	vinst parti-v., bonde-v., v-chancer	vändning, patt-v., slut-v.,	
1902	2-, 3-, drags-a., självmatts-a.				figur-f., drag-f., kvalitets-f.		angreppsm.					springaru.		pjes-v., figur-v., tempo-v.		
1920-t		avbyte	angreppsf., vinst-f.			vinst-k.				utgångs-, rockadst., central st.	drag-u.			kvalitets-v., v.-kombination, v-fortsättning	dubbelv.	
1930-t						kombination, k-möjlighet	försvarsm., kombinations-m.					löpar-u., pjäs-u.				
1949						k.-spel				ställningsproblem, Kungsställning						
1952						k-vändning, matt-k.		drag-o.							kombinations-v.	
1955			gambit-f.			avbytes-k., vacker k.									huvud-v.	matt-v.

Rapporter från ORDAT
Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000
ISSN 1650-2582

---

1. Sven-Göran Malmgren. Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000. Utgångspunkter. December 2000.
2. Sven Lange. Tesaurusen i ordförrådsforskningens tjänst. December 2000.
3. Charlotta Brylla. Ord med laddning. *Nyckelord* och *slagord* som termer i tysk språkvetenskap. December 2000.
4. Mall Stålhammar. Från anfanger och horungar till ordbehandlare och desktop publishing. Januari 2001.
5. Sven Lange. NEO:s bild av 1800- och 1900-talets svenska ordförråd. Januari 2001.
6. Carina Randveer. Från *attaque* och *häst* till *angrepp* och *springare*. Den svenska schackterminologins utveckling från 1700-tal till 1900-tal. Mars 2001.